

роботи. Творчо перероблений методичний матеріал з часом допоможе педагогу сформувати власну методичну систему, яка забезпечить найбільший ефект у навчанні географії.

Географічні словники, довідники та енциклопедії – це допоміжна література, що містить описову характеристику окремих географічних об'єктів, процесів і явищ, розшифровку географічних термінів і понять. Додаткові джерела географічного змісту допомагають учням у підготовці повідомлень та доповідей, написанні рефератів та розробці проєктів й сприяють розвитку інформаційної компетентності школяра.

Комп'ютерні навчальні програми географічного змісту розвивають ідеї програмованого навчання і відкривають нові технологічні можливості вдосконалення навчальної діяльності з географії. Головною методичною особливістю комп'ютерного навчання є його інтерактивність. Комп'ютерні засоби мають властивість реагувати на всі дії школяра і підтримувати з ним своєрідний діалог. Незважаючи на існуючі проблеми матеріального характеру, для більшості загальноосвітніх шкіл майбутнє вдосконалення навчального процесу з географії тісно пов'язано з використанням спеціально розроблених тематично відповідних комп'ютерних програм.

Кожний із вказаних компонентів навчально-методичного комплексу має свої змістові й методичні особливості та специфічні ознаки. Тому актуальним на сьогодні є визначення шляхом педагогічного дослідження ефективності використання у навчальному процесі як НМК в цілому, так й окремих його складових з метою оптимального поєднання різних засобів навчання для забезпечення реалізації завдань географічної освіти та засвоєння змісту навчальних програм з географії в основній школі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Освіта України (спецвипуск), 2004. – № 5. – С. 1-13.*
2. *Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія: 6-11 класи. Економіка / [упорядкув.: Н.В. Бєскова]. – К.: Перун, 2005. – С. 3-61.*
3. *Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: навчально-методичний посібник / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко, О.Я. Скуратович / За ред. С.Г. Коберніка. – К.: Навчальна книга, 2005. – С. 59-95.*

Кіясь А.В.

ВПЛИВ ПЕДАГОГІЧНОГО СТАЖУ ВЧИТЕЛІВ НА ВИБІР КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У ВЗАЄМОДІЇ З ДЕВІАНТНИМИ ПІДЛІТКАМИ

Робота посвячена результатам изучения копинг-стратегий учителей, используемых ими во взаимоотношениях с девиантными подростками. В частности показана роль педагогического стажа учителей на выбор ими эффективных стратегий.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що девіантна поведінка підлітків – характерне явище для перехідного періоду дорослішання. Цей тип поведінки обумовлений дією як внутрішніх, так і зовнішніх факторів і має вияви від порушень психічних процесів, адаптації та самоактуалізації індивіда, до поведінки, що суперечить соціальним, культурним та правовим нормам [2]. Взаємодія вчителів з підлітками, схильними до різних форм девіантної поведінки, ускладнює педагогічну ситуацію і негативно позначається на самопочутті педагогів, оскільки є стресогенною для них [1].

Відтак, метою нашого дослідження було вивчення індивідуальних копинг-стратегій вчителів в педагогічній діяльності і, зокрема, у взаємодії з девіантними підлітками. Ми припускаємо, що використання професійних, ефективних стратегій на рівні суб'єктної взаємодії «учитель-учень» сприяє поліпшенню психологічного самопочуття педагогів, задоволеності їх професією – з одного боку, і зниженню девіантних проявів серед самих підлітків – з іншого.

Дослідження особливостей копинг-поведінки вчителів проводилося за допомогою методики «Виявлення індивідуальних стратегій» Е.Хейма, яка призначена для виявлення когнітивних, емоційних та поведінкових копинг-стратегій як усвідомлених стратегій подолання стресових ситуацій. Дана методика використовується з метою діагностики як непродуктивних патернів поведінки, так і особистісних ресурсів.

Види копинг-поведінки були розподілені Е.Хеймом на три основні групи за ступенем їх адаптивних можливостей: адаптивні, відносно адаптивні та неадаптивні. Таким чином при обробці результатів за допомогою якісного аналізу відповідей у вчителів були виявлені ефективні (ті, які допомагають швидко та успішно адаптуватись до стресу), відносно-ефективні (допомагають в деяких ситуаціях, наприклад, не дуже значних або при невеликому стресі) та неефективні (сприяють стресовому стану) копинг-стратегії.

Експериментальне дослідження в рамках нашої роботи було проведено на базі міського технологічного ліцею м. Маріуполя; загальноосвітньої школи №15 м. Маріуполя; вечірньої школи №11 м. Києва. Загальна вибірка вчителів склала 75 осіб.

Зведення даних по усій виборці, безвідносно до навчального закладу, представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники копинг-стратегій учителів у взаємодії з девіантними підлітками

N=75

Копинг-стратегії	Когнітивні стратегії		Емоційні стратегії		Поведінкові стратегії	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Адаптивні	22	29,33	9	25,33	19	25,33

Відносно-адаптивні	34	45,33	36	48,0	34	45,33
Неадаптивні	19	25,33	20	26,66	22	29,33

Узагальнення даних вчителів, показало, що найбільше ефективних копінг-стратегій зосереджено у когнітивній сфері (серед них – 29,33% адаптивних і 45,33% – відносно-адаптивних). Відповідно, серед них найменше неадаптивних варіантів (25,33%). Деяко нижчі результати за емоційними та поведінковими стратегіями: адаптивні їх варіанти розподілились порівну (по 25,33%), а неадаптивних поведінкових стратегій у вибірці представлено більше ніж емоційних (29,33% та 26,66% відповідно).

Детальний персональний аналіз виборів копінг-стратегій вчителів вказує на взаємозалежність між ними щодо ефективності. Так, спостерігається перевага у поєднанні адаптивних та відносно-адаптивних стратегій (32,0%) та відносно-адаптивних з неадаптивними (незалежно від сфери копінг-стратегії) (40%), тоді як представленість в одному виборі усіх трьох варіантів (адаптивного, відносно-адаптивного та неадаптивного) та протилежних (адаптивних та неадаптивних) значно менше (8,0% та 6,66% відповідно) (табл. 2). У досліджуваній вибірці не відмічено використання тільки неефективних копінг-стратегій в усіх сферах одним учителем, проте і використання усіх адаптивних стратегій виявлено лише у 13,33% досліджуваних.

Таблиця 2

Варіативність поєднання копінг-стратегій в персональних виборах вчителів

N=75

Варіативність поєднання копінг-стратегій	Абс.	%
Всі адаптивні	10	13,33
Адаптивні + відносно-адаптивні	24	32,0
Відносно-адаптивні + неадаптивні	30	40,0
Адаптивні + неадаптивні	5	6,66
Адаптивні + відносно-адаптивні + неадаптивні	6	8,0
Всі неадаптивні	-	-

Персональний аналіз копінг-стратегій вчителів показав, що найбільше адаптивних стратегій обрано педагогами, стаж роботи яких у школах знаходиться в межах від восьми до п'ятнадцяти років. Серед них більшість тих, хто обирає такі ефективні копінг-стратегії як, «проблемний аналіз» та «установка власної цінності» (когнітивна сфера), «оптимізм» (емоційна сфера), «співробітництво» (поведінкова сфера). Тобто їх ефективність в роботі з девіантними підлітками ґрунтується на формах поведінки, спрямованих на аналіз труднощів, оптимістичне ставлення до можливостей їх вирішення за рахунок віри у власні сили, ресурси, усвідомлення власної цінності як особистості, спрямованість на співробітництво з іншими (більш компетентними або досвідченими). Очевидно це визначається тим, що вчителі, які знаходяться на цьому етапі свого професійного самовизначення, з одного боку, вже мають певний досвід роботи, у них розвиненою є професійна рефлексія, з іншого боку, вони не хestують обговоренням труднощів з більш досвідченими колегами. До того ж, їх ще не торкнулись проблеми такої професійної деформації, як емоційне вигорання, яка, на наш погляд, може бути фактором зниження ефективності копінг-стратегій у вчителів, стаж роботи яких перевищує 20 років.

Молодим вчителям (стаж роботи яких не перевищує 5 років) властиві менш ефективні рівні копінг-поведінки: при стиканні з труднощами вони вдаються до розгубленості або ігнорування (когнітивна сфера), самозвинувачення та покірності (емоційна сфера), активного запобігання (поведінкова сфера). До того ж вони у більшості соромляться визнати свою непрофесійність, не звертаються за допомогою до більш досвідчених товаришів по роботі, і таким чином, залишаються з проблемою один на один.

Серед педагогів, стаж діяльності яких перевищує 20 років, спостерігається найбільший розкид варіантів копінг-поведінки. Їм властиві як високоефективні (адаптивні) варіанти копінг-поведінки у вирішенні труднощів, що у виникають у педагогічній взаємодії, так і відносно-адаптивні, і, навіть, неадаптивні. А тому вибори, що були ними зроблені в процесі тестування, варіюють в усьому діапазоні представлених варіантів. Це може бути пояснено рядом причин. По-перше, ступенем відвертості досліджуваних (методика не є достатньо захищеною від ефекту соціальної бажаності), по-друге, як вже зазначалось, можливим ефектом професійного вигорання, втомленістю від професії, по-третє, особистими кризами та/або характерологічними властивостями тощо.

Бесіди з вчителями показали, що зниження ефективності рішення ускладнених педагогічних ситуацій пов'язано з тим, що педагоги (безвідносно до типу закладу) в оцінці учнів переважно орієнтуються на зовнішні критерії їх досягнень – шкільну успішність та дисципліну. А відтак, не завжди заглиблюються у причину таких ускладнень, намагаючись усунути скоріше симптоми, а не причини порушень у поведінці та зниженні навчальності. В результаті того, що вчителі не мають достатньої обізнаності в області психології девіантного підлітка, реагування на проблеми, що виникають у взаємодії з учнями, мають характер спроб та помилок.

Отже, дослідження показало, що репертуар копінг-поведінки вчителів обмежується досить стандартним набором, серед якого значна частка належить відносно-адаптивним та неадаптивним стратегіям. Зокрема можна стверджувати, що розширенню репертуару підлягають такі варіанти копінг-стратегій, як: «проблемний аналіз», «установка власної цінності», «співпраця», «протест», «альтруїзм». Перевірка даної гіпотези передбачається на наступних етапах нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ежова О. Н. *Формирование у педагогов адаптивных coping-стратегий поведения как условие сохранения и поддержания их психического здоровья: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ежова Олеся Николаевна. – Самара, 2003. – 180 с.*
2. Змановская Е. В. *Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). / Змановская Е. В. – М.: Академия, 2003. – 288 с.*

УДК 37(063)

Лясковська І.Л.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КРИЗИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ

В статті розглядається поняття життєвого кризису і рівні глибини його проживання. Також освітаються результати дослідження, проведені серед осіб середнього віку на предмет глибини переживання кризису середнього віку.

Проблема психологічної кризи є дуже актуальною для сучасної науки. Значні зміни в сучасному суспільстві, що відбуваються внаслідок його трансформації, викликають труднощі в адаптації особистості до нових умов існування і діяльності. Це в свою чергу може негативно впливати на внутрішню рівновагу, гармонію, фізичне і психічне здоров'я людини, що може призвести до виникнення психологічних криз в житті особистості. Життєвою кризою ми називаємо такий психологічний стан особистості, при якому загострюються соціально-психологічні протиріччя її буття та переживається пік оновлення її внутрішнього світу [1].

Проблему життєвої кризи особистості вивчали такі психологи, як Л.І. Анциферова, Р.А. Ахмеров, Ф.Ю. Василюк, Л.С. Виготський, П.П. Горностай, Е.А. Донченко, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, О.М. Леонтьєв, І.П. Маноха, А.В. Петровський, Т.М. Титаренко, М.Г. Ярошевський тощо. Дослідження більшості вище вказаних науковців присвячені ретельному вивченню життєвих криз дитячого та юнацького віку, їх сутності, наслідкам, наступному післякризовому розвитку особистості, особливостям їх протікання тощо.

Проблему життєвої кризи в психологічній літературі висвітлено в декількох напрямках. Перший напрямок дослідження життєвої кризи спрямований на сучасне пізнання людини як суб'єкта (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, Н.В. Васіна, О.А. Карабанова, В.Р. Орестова, В.Н. Павленко, Г. Риккерт, С.Л. Рубінштейн) і вивчення сутності життєвої кризи (А.Г. Асмолов, А.А. Бодальов, Н.В. Волкова, П.І. Гнатенко, Б. Лівехуд, М.С. Пек, В. Франкл).

Другий напрямок психологічних досліджень з цієї проблематики присвячений впливу біографічних подій і фактів на виникнення життєвої кризи (Р.А. Ахмеров, К.Н. Артемова, О.В. Бацилева, К.Н. Василевська, Н.А. Логінова, І.П. Маноха, Д. Маттесон, В.В. Нуркова, Л.В. Сохань, Е.І. Степанова).

Третій напрямок вивчає вплив критичних ситуацій на виникнення життєвої кризи (І.В. Бринза, О.А. Будницька, Ф.Ю. Василюк, Е.Ф. Зеєр, С.Я. Карпіловська, Л.В. Пельцман, Е.Е. Симанюк, Л.В. Сохань).

Четвертий напрямок досліджує життєві кризи, що виникають в зв'язку з віковими змінами, тобто під час переходу особистості від одного вікового періоду до наступного (Ш. Бюлер, Л.С. Виготський, Л.В. Долинська, Е. Еріксон, Б.Д. Ельконін тощо).

В останні роки активно досліджувалися різні аспекти життєвої кризи (Л.І. Анциферова, І.В. Бринза, О.А. Будницька, Р.А. Ахмеров, Ф.Ю. Василюк, Н.Ю. Волянюк, О.О. Зайва, Т.Л. Крюкова, Т.М. Титаренко тощо), особливості надання психологічної допомоги особистості, що переживає життєву кризу (О.Ф. Бондаренко, П.В. Лушин, В.Г. Ромек, Т.М. Титаренко тощо).

Ще один напрямок вивчення життєвої кризи пов'язаний з кризою середнього віку особистості. Цю кризу вивчали такі науковці, як А.Є. Личко, В.С. Мухіна, Ф. Райс, Т.М. Титаренко, Ст. Холл, Г. Шихі, Е. Штерн, К.Г. Юнг.

Більшість авторів досліджують життєві кризи в онтогенетичному ракурсі, головним чином, як вікові, де основний акцент робиться на кризах дитинства та підліткового віку, а кризи життєвого шляху особистості в юнацькому та дорослому віці залишаються поза системним та комплексним вивченням. Саме тому, ми вважаємо за необхідне приділити більше уваги проблемі життєвих криз людини дорослого віку, адже вони є не менш значущими для особистості, ніж кризи інших вікових періодів.

Враховуючи актуальність зазначеної проблеми, об'єктивну потребу в розробці методів діагностики та виявлення засобів психологічної допомоги щодо подолання життєвої кризи, метою нашого дослідження було вивчення психологічних особливостей прояву кризи середнього віку особистості.

Життєва криза може бути різної глибини і мати кілька стадій чи рівнів, проходження яких має певні особливості. Дослідники виокремлюють різну їх кількість: чотири (Дж. Каплан); 2 рівні - криза першого та криза другого роду (власне криза) (Ф. Василюк); 3 стадії - поверхнева, середня та глибока (Т.М. Титаренко); шість в термінальний період життя людини (С.Я. Карпіловська). Ми вважаємо, що класифікація стадій життєвої кризи за їх глибиною (Т.М. Титаренко) є найбільш змістовною та доцільною. Отже, життєва криза може бути поверхневою, середньою та глибокою [3].

Поверхнева криза характеризується незадоволенням звичним перебігом подій, своєю активністю, працездатністю, контактами з людьми, втратою внутрішньої збалансованості, зникненням почуття гумору.

Середня криза дає про себе знати передусім появою страхів, пов'язаних із майбутнім: "Не знаю, як житиму далі", "Як жив досі, вже не можу, а якось інакше не вмію". Людина переживає безсилля, не лише відмовляється від цілей, які раніше ставила, а й розчаровується у власних вміннях, відчуває хронічну втому, пригнічений настрій, агресивність та почуття відчуженості.

Глибока криза супроводжується почуттям безнадійності, відсутності сенсу існування, втратою здатності планувати майбутнє, руйнацією найважливіших життєвих цінностей. Внаслідок такої кризи виникають суїцидальні думки і наміри, а також тяжкі психосоматичні захворювання [3].

Для дослідження рівня глибини кризи середнього віку нами була обрана і модифікована методика діагностики духовної кризи Л.В. Восковської та А.В. Ляшук. На наш погляд, саме ця методика висвітлює особливості прояву кризи середнього віку, адже її результати вказують на рівень глибини переживання такої кризи. За цими результатами можна визначити, чи потребує людина психологічної допомоги в подоланні кризового стану. Дана методика складається з трьох етапів. На першому етапі досліджуваному пропонується оцінити у власному уявленні наведені вісім життєвих категорій в минулому, теперішньому і майбутньому часах. На